

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІTHEORETICO-METHODOLOGICAL BASIS OF REASERCHING OF
INTERETHNIC TOLERANCE

У статті з'ясовуються теоретико-методологічні питання, пов'язані з дослідженням такого соціально-психологічного феномену як міжетнічна толерантність. Тут визначені та описані чинники, які породжують це явище, та те, яким чином вони інтерпретуються вітчизняними і зарубіжними авторами. Здійснюється спроба визначити роль етнопсихологічних компонентів міжетнічної толерантності. Особлива увага звертається на методи, релевантні у такому роді дослідження.

Ключові слова: міжетнічна толерантність, роль етнопсихологічних компонентів, методи.

The author deals with the questions of researching such a socio-psychological phenomenon as the interethnic tolerance is. The factors causing this phenomenon are determined and described. It is illustrated how the domestic and foreign authors interpret them. The attempt is undertaken to explain the role of the ethno-psychological components of the interethnic tolerance. Special attention is paid to the methods relevant to such an investigation.

Key words: interethnic tolerance, role of the ethno-psychological components, methods.

Актуальність проблеми. Феномен міжетнічної толерантності є надзвичайно складним й актуальним у суспільному розвитку поліетнічних країн сучасного світу, він великою мірою впливає на характер та спрямованість їх етнонаціонального розвитку. Подеколи міжетнічна толерантність, особливо у регіональному, локальному вимірах, а також у колективах відіграє вирішальну роль у наданні змісту взаємодії представників різних етнічних спільнот та носіїв різних культурницьких традицій. Складність цього феномена пояснюється, передусім, тим, що його формування відбувається під дією численних чинників: соціальних, етнічних, культурних, політичних, психологічних тощо. Для його вивчення та адекватного відтворення, усвідомлення форм його вияву, передбачення результатів його дії варто ретельно опрацювати причини, які зумовлюють необхідність його появи, фактори, що впливають на його змістовне наповнення, на динаміку його трансформації у конкретних історико-соціальних умовах.

Тому **мета** даного дослідження полягає у з'ясуванні науково-методологічних засад та підходів, які напрацьовані попередниками, і які

можуть з'являтися у вивченні міжетнічної толерантності, що безпосередньо чи опосередковано її стосуються, з тим щоби зрозуміти сутність цього явища, його можливих трансформацій та наслідків його функціонування.

У даній статті ми спробуємо проаналізувати зазначені моменти, вибудовуючи таку структуру викладу, й базуючись на таких чинниках: 1) концептуальне визначення поняття «міжетнічна толерантність» та змістовне наповнення самого феномену; 2) етнічна строкатість населення країни, регіону – фактор, що зумовлює формування міжетнічної толерантності; 3) умови реалізації міжетнічної толерантності; 4) чинники, котрі визначають зміст та динаміку міжетнічної толерантності; 5) методи дослідження феномену міжетнічної толерантності.

Щодо концептуального визначення поняття через інтерпретацію однойменного терміну, то основними моментами у цьому контексті є такі: а) латинське походження слова «толерантність» та його модифікація у більшості мов світу концентрує увагу на терпимості, терпимому ставленні до «чужого», віддаленого від усталених традицій, які, зазвичай, практикуються у вузькому чи більш широкому людському доквіллі зі спільним (у нашому випадку етнічним) походженням та спільним уявленням про соціальні, культурні, моральні цінності; б) налаштованість на позитивну взаємодію з носіями інших, відмінних від своєї, етнічності (етнофорами); в) очікуваність позитивних результатів реалізації міжетнічної толерантності, виявом чого, передусім, є відсутність напруги, конфліктів в етнічно різноманітній спільноті людей на різних рівнях простору – окремого колективу (шкільне середовище, виробничий колектив), локальному (населений пункт – село, малі і великі міста), регіональному (в Україні, наприклад, Буковина, Закарпаття, Крим), національному (у розумінні усієї території тієї чи тієї поліетнічної держави). Аналіз доробку українських дослідників, дослідників із країн пострадянського простору, європейських та американських науковців (зокрема, це психологи та соціологи) засвідчує, що вони стоять саме на перелічених принципах трактування феномену «міжетнічна толерантність». Це, зокрема, І.В.Данилюк [3; 4], В.Б.Євтух [10], Л.Орбан-Лембрик [17], О.В.Хижняк [24] (Україна), П.К.Гречко [2], Л.М.Дробіжева [6], Н.М.Лебедева [16], А.А. Погодіна [19], Г.У.Солдатова [21], А.Н.Татарко [16] (Росія), Д.Хейд [31] (Великобританія), Дж.У.Беррі, Р.Калін [26], Д.Мак-Дугал [33] (Канада), Х.Грундманн [30] (Німеччина), Б.А.Рірдон [35], П.Дж.Роуз [37], Р.Шермерхорн [39] (США) Д.Біттнерова М.Моравкова [34] (Чехія) тощо. Така методологічна єдність (саме у зазначеному аспекті) у підході до інтерпретації явища «міжетнічна

толерантність» базується, передовсім, на концептуальних засадах, узагальнених і викладених у Декларації принципів толерантності, прийнятої ЮНЕСКО ще у 1995 році, й які реалізуються у діяльності цієї організації впродовж понад п'ятнадцяти років [5], хоча проблеми міжетнічної толерантності деякі дослідники почали розробляти ще до прийняття Декларації. Безумовно, у роботах кожного із авторів (як названих вище, так і багатьох інших) є нюанси в інтерпретаціях – вони, передусім, пов'язані зі специфікою етнонаціонального складу населення своєї країни, історичного й соціального досвіду співіснування представників різних етносів у рамках одного етнополітичного організму (держави) та традицій наукових шкіл вивчення феномену етнічності, складовою частиною якої є міжетнічна толерантність.

Більш детально про згадану специфіку мова йтиме у наступних розвідках автора, а зараз ми розглянемо роль фактору етнічної різноманітності у формуванні міжетнічної толерантності та теоретико-методологічних засад її вивчення. Принагідно звернемо увагу на те, що деякі дослідники паралельно терміну «міжетнічна толерантність» вживають термін «етнічна толерантність», часто-густо ставлячи знак рівності між ними і трактують його як міжетнічну толерантність, що, на нашу думку, у методологічному плані є не зовсім адекватним. Маючи практично одну й ту ж основу (етнічність), ці два терміни відтворюють явища з різними характеристиками й різними функціональними параметрами. Аналіз зарубіжної і вітчизняної літератури з етнічної проблематики [10; 18; 27] дає підстави зробити такі висновки: етнічна толерантність є, передовсім, якісною характеристикою носія тієї чи тієї етнічності (етнофора); про її існування ми можемо гадати, але не можемо з впевненістю стверджувати, що вона притаманна кожному етнофору – власне, вона, якщо й існує, то поза нашим сприйняттям. Що ж до міжетнічної толерантності, то вона є фактором (чинником) процесу взаємодії представників різних етносів (міжетнічної взаємодії) й, зазвичай, його продуктом. До останнього твердження нас спонукає розуміння явища міжетнічної взаємодії у тій частині, де йдеться про обмін етнічною інформацією, її накопичення учасниками взаємодії й її ролі у формуванні етнічних стереотипів та етнічних автостереотипів. Ведучи мову про те, що етнічна толерантність та міжетнічна толерантність є явищами одного семантичного порядку, але не тотожними, варто мати на увазі ще один момент: міжетнічна толерантність – явище динамічне (конкретно функціональне), як і кожний феномен, котрий перебуває у взаємодії з іншим феноменом, а етнічна толерантність тяжіє до статичності, тобто вона як якісна характеристика етнофора існує у ньому самому і до вступу

його у взаємодію з іншими етнофорами себе не виявляє. Така ситуація зумовлює й методики дослідження цих двох явищ: концептуальними засадами вивчення міжетнічної толерантності є ті, що коріняться у теорії інтеракціонізму (Клод Леві-Стросс, Джордж Г. Мід), а етнічну толерантність більш продуктивно досліджувати з позицій структуралізму (Вільгельм М. Вундт, Едвард Б. Тітченер). Дослідження Ф. Рігса [36] дають підстави розмірковувати і над можливістю проводити ще й іншу, крім згаданих, розбіжність у змістові міжетнічної толерантності та етнічної толерантності – дія першої спрямована назовні (стосовно партнерів взаємодії), а другої повернена у бік своєї етнічності (етнофори, ставляться лояльно, передусім, до своєї етнічності, прагнучи всіляко її зміцнювати). До речі, деякі дослідники, скажімо, Ю.П. Івкова [11], кладучи в основу етнічної толерантності етнічну ідентичність, тим самим підтверджують інтравертний характер етнічної толерантності, оскільки етнічна ідентичність як один із видів ідентичності взагалі є ознакою співвіднесення (сприйняття) себе з тією чи тією (але конкретною) етнічною спільнотою, або якісними (етнокультурними) характеристиками, властивими для цієї спільноти, а ідентичність як парасолькове поняття відтворює сприйняття (розуміння) самого себе як складної, особливої істоти з тими чи тими соціальними, культурними, етнічними маркерами [36, 81-82; 137]. Хоча, зауважимо, що у результаті міжетнічної взаємодії може формуватися особливий вид ідентичності – гібридний [32, 4]. На цих та інших моментах автор має намір акцентувати свою увагу у подальших дослідження феномену етнічності для з'ясування ролі різноманітних етнічних явищ у формуванні та функціонуванні міжетнічної толерантності.

Повертаючись до чинника етнічного розмаїття, варто у цьому контексті нагадати, що сьогодні переважна більшість держав є поліетнічними, чи з поліетнічним складом населення. Наприкінці ХХ-го століття серед усіх держав лише 12 держав (9%) умовно можна віднести до етнічно гомогенних – тут основна етнічна спільнота складає майже сто (проте знову ж таки не усі сто) відсотків населення. У 25 державах (18,9%) основна етнічна спільнота сягає 90% усіх мешканців, ще у 25 країнах вона становить 75-89%, у 31 країні (23,5%) – від 50 до 70%, а у 39 країнах (29,5%) – менш ніж половину населення. В окремих випадках кількість етнічних груп в одній країні перевищує навіть 100 і це не дивно, оскільки, скажімо, одна п'ята мешканців лише Східної Європи належить до етнічних меншин, а в усій Європі налічується понад 100 етнічних груп з загальною чисельністю понад 100 млн. чоловік [8, 84]. Для Канади, наприклад, етнічна строкатість вимірюється такими цифрами: близько

45 % її населення – це англоканадці, 29% – франкоканадці, решта 26 відсотків – представники понад 90 етнічних меншин [8, 162]. Навіть у новоутворених державах після розпаду Радянського Союзу та Югославії етнічні меншини складають від 10 до 30 відсотків їх населення [8, 84]. Україна також відноситься до поліетнічних країн: тут налічується, принаймні, зо два десятки чітко структурованих етнічних спільнот, які здатні відтворювати себе в етнокультурному й суспільно-громадському сенсі через свою системну організаційну й культурно-освітню діяльність, а взагалі на її території, згідно з переписом 2001 року, проживають вихідці із близько 130 етносів. До речі, запропонованими фахівцями з питань національних меншин (наприклад, німецький правознавець Георг Бруннер) визначеннями, етнічно гетерогенною (неоднорідною) вважається та країна, у складі населення якої налічується понад 10 відсотків вихідців із не титульної етнічної спільноти [8, 86]. В Україні це співвідношення виражається такими частками: українці – 77,8 %, вихідці із інших етносів – 22,2% (17,3% – росіяни; 4,9% – інші), тобто присутність етнічного фактору у нашій країні – досить відчутна. Якщо розглядати цю проблему у регіональних контекстах, то тут етнічний чинник відграє ще більш суттєву роль. В Україні виділяється кілька регіонів, де ті чи ті етнічні спільноти проживають компактно і складають помітну частину їх населення. Це Автономна Республіка Крим (росіяни, українці, кримські татари), східні та південні області (українці, росіяни, болгари, молдавани), Буковина (українці, румуни, молдавани), Закарпаття (українці, угорці, росіяни). А взагалі, за підрахунками на базі перепису населення України (2001 р.), в Україні є 12 регіонів, де кількість інших, ніж українці та росіяни, етнічних спільнот сягає від трьох до восьми: Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Харківська, Чернівецька області та Крим [20].

Така етнонаціональна розмаїтість населення вбирає у себе розмаїтість культурну, ментальну, поведінкову й створює складні ситуації у взаєминах носіїв різних етнічних характеристик (етнофорів), різних культурницьких традицій. У цьому сенсі етнічне підґрунтя толерантності набирає особливої ваги й тому її дослідники з будь-якої галузі знань, зокрема психологи, мусять чітко визначати ті моменти, які детермінують формування міжетнічної толерантності. Закономірно, що практично кожна наукова праця, що тим чи тим чином торкається проблем міжетнічної толерантності, починається з короткої чи розлогої характеристики етнонаціонального складу населення країни. До таких праць належать дослідження згадуваних вище Л.М. Дробіжевої,

В.Б.Євтуха і, особливо, зарубіжних авторів. Показовою у цьому відношенні є робота групи грузинських дослідників «Толерантність в мультиетнічній Грузії», яка адресована, передовсім, тим, хто навчає толерантності у шкільному та студентському середовищі [38]. Чеські автори, звертаючись до розгляду умов формування та функціонування міжетнічної толерантності у молодшій школі своєї країни, ретельно аналізують етнічне походження школярів, відтворюють етнонаціональну палітру їх складу, порівнюючи її з такою у країні взагалі [34]. У такому контексті важливий момент динаміки етнонаціонального складу населення, особливо для тих країн, де етнічний чинник дає відчутно себе знати у кількісному плані чи етнічні спільноти, не будучи чисельними, виявляють активну діяльність з метою збереження своєї етнокультурної самобутності. Для України, після отримання нею незалежності, це питання актуалізувалося у зв'язку з такими факторами: а) повернення представників колись депортованих народів (болгари, вірмени, кримські татари, німці – переважно до Криму), незначної кількості українців, які мешкали на території колишнього Радянського Союзу і з різних причин повертаються до України; б) відродження зацікавленості своїм етнічним походженням, культурою своїх народів представників із різних етносів, котрі проживають на території України (створення етнічних організацій, відкриття шкіл з етнічними мовами навчання, заснування мистецьких колективів, які пропагують культуру, звичаї народів, із яких вони походять; в) поява на території етнофорів, котрих раніше в Україні практично не було, або ж вони були присутні тут у невеликих кількостях – це мігранти із країн Азії та Африки, що привнесли у суспільне буття України елементи нової культури, нові звичаї, зразки поведінки та менталітет, які значно відрізняються від усталених у нашій країні [7, 287-293].

Надзвичайно об'ємною сферою у дослідженні феномену міжетнічної толерантності є умови її реалізації. Адже сам зміст, її стан та динаміку можна відслідковувати тоді, коли вона активізується, тобто дає про себе знати, виявляється у тих чи тих формах. А щоби це відбувалося, потрібно, щоб мала місце взаємодія різних етнічностей, принаймні двох, носіями яких є представники різних етносів. Це явище в етнології, етносоціології та етнопсихології називається «міжетнічною взаємодією» й визначається як «взаємодія представників різних етносів, які проживають у межах одного етнополітичного організму (держави), через безпосередні й опосередковані контакти на індивідуальному й груповому рівнях в усіх сферах суспільного життя, у результаті яких здійснюється обмін етнічною інформацією й під впливом котрих формуються уявлення один про одного

(етнічні стереотипи), корегуються уявлення про самих себе (етнічні автостереотипи) та формується відповідна етнонаціональна ситуація у конкретній країні» [10, 99-100]. Серед багатьох аспектів дії цього феномену (міжетнічний діалог, міжкультурний діалог, міжетнічні конфлікти) для нашого дослідження важливо, передусім, з'ясування ролі таких компонентів міжетнічної взаємодії, як етнокультурна, етнопсихологічна та соціальна дистанції. Останні визначальною мірою детермінують зміст, якість та перебіг міжетнічної толерантності. На підтвердження цієї тези ми звертаємо увагу на дослідження І.В. Данилюка, Л.М. Дробіжевої, В.Б. Євтуха, Л.Г.Іоніна [12], В.В. Кочеткова [24], Н.М. Лебедевой, Б. Гізена [29], Б.А. Рірдон, П. Роуза, А.Н.Татарко, групи дослідників з університету м. Констанц (Німеччина), які впродовж тривалого часу вивчали адаптивні можливості, самопочуття та поведінку турецьких студентів у названому університеті [25].

У цьому контексті спробуємо визначити коло теоретико-методологічних конструктів, котрі допоможуть з'ясувати сутність феномену «міжетнічна толерантність» у різних його виявах. Передовсім, мова має йти про те, який зміст дослідники етнічності, зокрема й міжетнічної толерантності, вкладають у такі ключові поняття міжетнічної взаємодії, як «етнокультурна дистанція», «етнопсихологічна дистанція», «соціальна дистанція», «етнічні установки», «етнічні пересуди», «етнічні упередження», «етнічний стереотип», «етнічний автостереотип» тощо. Якщо за допомогою соціальної дистанції у етнічно маркованому середовищі вимірюють соціальний статус етнічних спільнот, то, скажімо, під етнокультурною дистанцією фахівці розуміють різницю в етнічних і культурних відмінностях різних людських спільнот (й окремих їх членів), які зумовлюються етнічним походженням, етнічними й культурними традиціями, котрі виявляється у процесі їх взаємодії; а етнопсихологічну дистанцію визначають як рівень у різниці сприйняття та установці на взаємодію представників різних етнічних спільнот, котра виражається головним чином через встановлення межі між «ми» і «вони». Таке трактування згаданих двох термінів знаходимо у етносоціолога В.Б. Євтуха [10, 67-71] та етнопсихолога І.В.Данилюка [4, 150]. Воно досить чітко корелює з визначеннями, які містяться у працях американських вчених Ф. Ріггса [36] та П. Роуза [37]. Перелічені у цьому сюжеті викладу поняття («етнічні установки», «етнічні пересуди», «етнічні упередження», «етнічний стереотип», «етнічний автостереотип»), відтворені однойменними термінами, досить очевидно пов'язані з поняттями «етнокультурна дистанція» та «етнопсихологічна дистанція» й вони стосовно інших понять певною мірою можуть виступати

парасольковими, оскільки вони за своїми функціями включені у дію їх силового поля.

Оскільки названі поняття і терміни достатньо опрацьовані у психологічній, соціологічній, етнологічній науковій літературі, то, враховуючи цю обставину, у даній статті ми зробимо акцент на їх ролі у формуванні та функціонуванні міжетнічної толерантності. Дослідники відзначають такі характерні риси названих вище термінів, які, на нашу думку, відтворюють їх сутність, й з котрими ми погоджуємося: етнічні установки, за своєю суттю, є підґрунтям формування сприйняття етнофором тих чи тих явищ етнічного довкілля, змістовною частиною якого є й він сам, та його налаштованістю на взаємодію з цим довкіллям. Їх дія виявляється у ставленні та поведінці етнофора щодо вихідців із інших етнічних спільнот й може мати як позитивний, так і негативний відтінок: вона детермінується історичним досвідом міжетнічної взаємодії, якістю інформації про можливого і реального партнера взаємодії, позиції етнічних акторів та спрямованість мобілізаторів [10, 61] (лідерів етнічних рухів, етнічних громадських організацій та їх дій). У формуванні й конкретному вияві етнічних установок помітну роль відіграють етнічні стереотипи та етнічні автостереотипи. Оскільки зміст перших пов'язаний з фіксованими оціночними судженнями й усталеним образом етнофора – партнера взаємодії (його розумових, моральних, фізичних якостях), то й реагування та поведінка щодо нього буде схематизована, типова, до певної міри властива усім представникам даного етносу. Функція етнічного автостереотипу, зазвичай, виокремлює етнофора у довкіллі й часто-густо його носій агрегує позитивні якості, або ж приписує собі такі якості, які несвідомо чи цілеспрямовано ставлять його вище над іншими, або ж, навпаки, формують у себе почуття меншовартості.

Етнічні пересуди та етнічні упередження представляють собою психо-поведінкові конструкти, які формують негативне поле взаємодії вихідців із різних етносів, перешкоджають адекватному сприйняттю акторів стосунків, й їх дія спричинює напругу у міжетнічних відносинах [22, 237-245]. Вони, з одного боку, є підґрунтям формування негативних стереотипів, а з другого, – у певній частині реалізують цей негативний стереотип. Для об'єктивної оцінки ролі етнічних пересудів та етнічних упереджень важливо зафіксувати, як на нашу думку, три моменти, пов'язані із специфікою їх формування, поширення та дії: вони формуються у конкретному соціально-історичному довкіллі на рівні емоційного сприйняття етнічних якостей та характеристик партнера взаємодії; останні сприймаються вибірково (запрограмовано) з акцентуацією на негативній інформації; негативно маркована

налаштованість на сприйняття інших акторів як меншовартих, таких, що несуть загрозу існуванню своїх етнічних спільнот, закріплюється не лише на рівні свідомості окремого індивіда, але й у масовій свідомості, і до того ж до усїєї сукупності людей іншого етнічного походження [13, 134]. З методологічної точки зору на сьогоднішній час важливо не стільки з'ясувати причини та процес формування етнічних пересудів і етнічних упереджень (ці питання достатньо продискутовані у науковій літературі, передовсім, у психологічній), скільки спроектувати можливості їх подолання, зважаючи на їх стійку природу й укоріненість у свідомості людини, яка формувалася впродовж тривалого часу під впливом обставин, що зумовлювали негативне ставлення до тих чи тих представників іноетнічного докїлля.

Ці та такого ж порядку проблеми можуть бути розв'язані, або ж, принаймні, активізуються пошуки шляхів до їх розв'язання, якщо ми з'ясуємо чинники, котрі визначають зміст та динаміку міжетнічної толерантності. Така точка зору базується на тому, що усі розглянуті вище етнічні конструкти більшою чи меншою мірою пов'язані з міжетнічною толерантністю: етнонаціональний (зазвичай, строкатий) склад населення країни є найпершою умовою постановки проблеми про формування і функціонування міжетнічної толерантності; міжетнічна толерантність реалізується у процесі міжетнічної взаємодії; рівень толерантності залежить від якісних характеристик етнічних установок, упереджень, пересудів, етнічних стереотипів та автостереотипів. Для продуктивного аналізу факторів, котрі впливають на стан міжетнічної толерантності, їх варто якимось чином класифікувати. Дослідження зарубіжними та вітчизняними науковцями феноменів, пов'язаних з етнічністю, приводять до думки, що така класифікація може здійснюватися при врахуванні об'єктивних та суб'єктивних обставин, котрі створюють ґрунт для позитивної налаштованості на взаємодію з носіями, відмінних від своєї, етнічності, культури, ментальності. Серед чинників, котрі дискутуються у працях Л.М. Дробіжевої, В.Б. Євтуха, Б.А. Рїрдон, О.В. Хижняка тощо, мова йде, передовсім, про соціальну реальність, у котрій перебувають актори міжетнічної взаємодії й носії міжетнічної толерантності, й під впливом якої формуються ті чи ті установки, й у якій реалізується міжетнічна толерантність. Залежність між соціальними умовами і рівнем міжетнічної толерантності можна схематизувати таким чином: сприятливий соціальний клімат сприяє підвищенню цього рівня і, навпаки, соціальні й економічні катаклізми знижують його, оскільки за таких обставин загострюється змагання за місце на ринку праці, за зайняття адекватних ніш у суспільному житті. У цьому процесі

посилюється роль негативних етнічних стереотипів, упереджень, пересудів у міжетнічній взаємодії. Досвід поліетнічних країн на різних етапах їх розвитку дає чимало свідчень на підтвердження цієї тези – це мало місце у США і Канаді, у багатьох європейських країнах під час загострення етнічних й національних проблем у минулому столітті [8]; соціологічний моніторинг, за шкалою Е. Богардуса, показує, що сьогодні, коли Україна охоплена хвилею соціально-економічних негараздів рівень міжетнічної толерантності знижується, особливо по відношенню до так званих помітних меншин (представники інших етнічностей, котрі відрізняються кольором шкіри, зазвичай, іммігранти – вихідці із країн Азії та Африки) [23]. У контексті впливів на формування і реалізацію міжетнічної толерантності комплекс етнокультурно-психологічних чинників займає значне місце, передусім, за обсягом і потужністю силового поля. Дослідники із наукової школи «Культура і особистість», яка була започаткована наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., звернули увагу на могутній потенціал культури у формуванні особистості з акцентуацією на психологічних чинниках [3, 86-112]. У нашому випадку ми певною мірою об'єднуємо етнокультурний та психологічний чинники, керуючись тим, що у поведінці етнофорів (у частині сприйняття етнічного довкілля й реакції на нього на індивідуальному і груповому рівнях) відбивається її етнічне і культурне підґрунтя (елементи культури, звичаї, традиції, обряди, спосіб мислення індивіда, притаманні саме цій конкретній етнічній спільноті).

Оскільки ментальність етнофорів є продуктом їх етнокультурного досвіду та досвіду взаємодії з іншими етнофорами, то, досліджуючи феномен міжетнічної толерантності, необхідно, спираючись на доробок психологів у царині дослідження ментальності як такої, концентрувати увагу на з'ясуванні сутності етнічної ментальності та її функціонуванні у контексті міжетнічної толерантності. На жаль, в Україні поки що обмаль досліджень, які дали б змогу повністю розкрити цей взаємозв'язок; початок цьому зроблено у працях українського психолога Т.С. Воропаєвої, яка, на наш погляд, найближче підійшла до розгляду проблеми у зазначеному вище ракурсі [1].

Наступним важливим складовим компонентом теоретико-методологічного комплексу дослідження явища міжетнічної толерантності є географічно-ландшафтний феномен у формуванні й функціонуванні етнічності, а, відповідно, й усіх тих явищ, які на ній базуються, або є похідними від неї. До них належить і міжетнічна толерантність. Варто зауважити, що він поки що не знайшов адекватного аналізу в українській соціогуманітарній науці. Вважаємо, що у цьому контексті доцільно

спиратися на напрацювання етнологів та етнографів, які, скажімо, досліджують матеріальну та духовну культуру людських спільнот України, їх ментальність у ландшафтному контексті й безпосередній вплив на її формування географічно-ландшафтного довкілля.

Безумовно, у визначенні теоретико-методологічних засад дослідження міжетнічної толерантності значна роль відводиться методам. Принциповими моментами у їх виборі, на нашу думку, є такі: 1) міжетнічна толерантність – явище соціально-психологічне й воно, передусім, має розглядатися у межах закономірностей функціонування соціальної психології, тобто у її дослідженні ми маємо послуговуватися, передовсім, тими методами, які є у арсеналі цієї галузі психологічної науки; 2) зважаючи на складну структуру міжетнічної толерантності і вплив численних факторів на її формування та функціонування його варто аналізувати у контексті великих груп, макросередовищ (стихійно утворені людські спільноти чи то соціальні групи, які відзначаються усталеною структурою й займають визначене місце у системі суспільних відносин, скажімо, етнічні спільноти, професійні групи, шкільний колектив), невеликих груп (макрорівень), у середовищі яких особа живе, або перебуває впродовж тривалого часу, скажімо, клас у школі, рідне довкілля); 3) оскільки формування міжетнічної толерантності відбувається під впливом великої кількості чинників (соціальних, природних, ментальних), то її дослідження об'єктивно вимагає застосування методів не лише із царини психології, зокрема, соціальної психології та етнопсихології, але й з інших наук, передовсім, соціології (у більш вузькому окресленні етносоціології), політології (етнополітології), геногеографії тощо. Специфіка об'єкта та предмета, недостатній рівень вивчення феномена міжетнічної толерантності в українській психологічній науці при виборі методів формулюють необхідність концентрації уваги на пізнавальних (дослідницьких) методах, які використовуються у названих галузях соціогуманітарного знання. Спираючись на вищенаведені аргументи, вважаємо, що методи дослідження феномена міжетнічної толерантності доцільно розділити на дві групи: 1) ті, що задіяні у вивченні сутності самого явища, його формування і функціонування; 2) ті, котрі пов'язані з визначенням ефективних способів та шляхів виховання міжетнічної толерантності. Найбільш продуктивними у цьому контексті методами, на нашу думку, є такі: перша група – метод безпосереднього спостереження, метод включеного спостереження, аналіз продуктів діяльності (міжетнічної взаємодії), бесіда, опитування (усне й письмове), метод тестів, метод збору обробки статистичних даних, метод інтерпретації, контент-аналіз;

друга група – метод пояснення, метод навчання, тренінг, ділові ігри, рольові ігри, консультування, метод корекції поведінки, метод корекції стану, метод реконструкції, метод трансформації робочого простору, метод перетворення життєвого простору. Усі перелічені методи психологічного дослідження, релевантні для з'ясування сутності феномена міжетнічної толерантності, їх застосування залежить від постановки проблеми, завдань та вибору аспектів дослідження. Оскільки, як вже зазначалося вище, міжетнічна толерантність – складний соціально-психологічний феномен, й його необхідно вивчати всебічно, то можуть застосовуватися також такі методи із суміжних наук, як, скажімо, метод біогеографічного та біоенергетичного детермінізму (біогеодетерміністський метод), запропонований етнополітологом І.О. Кресіною. Він, за дослідницею, «має евристичні можливості для з'ясування ролі біологічних та географічних чинників як об'єктивних детермінант етнічної психології і культури, зокрема стереотипів поведінки, етнічних та національних архетипів свідомості тощо» [15, 9]. Детальному аналізу сутності методів та можливостей їх застосування у дослідженні міжетнічної толерантності, які були перелічені вище, буде присвячена наступна стаття автора.

Висновок. Сучасний розвиток соціогуманітарних наук в Україні та інших країнах, передусім, психології, зокрема соціальної психології, та соціології створили вагому теоретико-методологічну базу для всебічного дослідження такого складного феномену життєдіяльності суспільства, яким є міжетнічна солідарність. Мова йде про умови її формування, функціонування та взаємодії з іншими явищами етнонаціонального розвитку поліетнічних країн, серед котрих знаходиться і Україна, на різному рівні – від малих груп до макросередовища. Важливим моментом у застосуванні компонентів із теоретико-методологічного комплексу понять, термінів, концептуальних конструктів, безперечно, є пошуки адекватної кореляції між ними (їх змістовним наповненням), що забезпечить об'єктивне відтворення реальності суспільного буття, зокрема і такої, як міжетнічна толерантність.

Література

1. Воропаєва Т.С. Українці та росіяни в контексті ментальних і ідентифікаційних характеристик // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Том 2, Ч. I. – 2010. – № 12 (199).
2. Гречко П.К. Различия: от терпимости к культуре толерантности. – Москва: РУДН, 2006.

3. Данилюк Іван. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір. – Київ: САММІТ-КНИГА, 2010. – 432 с.
4. Данилюк Іван. Етнопсихологічна дистанція // Етносоціологія. Терміни та поняття. – Київ: Фенікс, 2003.
5. Декларація принципів толерантності. Схалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО на її двадцять восьмій сесії в Парижі 16 листопада 1995 року. – ЮНЕСКО, 1995.
6. Дробіжева Л.М. Социология межэтнической толерантности / Отв. ред. Л.М. Дробіжева. – Москва: Изд-во Института социологии РАН, 2003.
7. Етносоціологія. Етнічна динаміка українського суспільства. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010.
8. Євтух В.Б. Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти. – Київ: Стилос, 2001.
9. Євтух В.Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... – Київ: Стилос, 2000.
10. Євтух Володимир. Етнічність: Глосарій. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 170 с.
11. Івкова Ю.П. Этническая толерантность старшеклассников // Сорокинские чтения: материалы научной конференции. – Москва: МГУ, 2004.
12. Ионин Л.Г. Культурный шок: конфликт этнических стереотипов // Психология национальной нетерпимости: хрестоматія. – Минск: Харвест, 1998.
13. Клиненко Тетяна. Упередження етнічне // Етнічний довідник. У трьох частинах. Ч. I. Поняття та терміни. – Київ: ЕРІДС, 1997.
14. Кочетков В.В. Психология межкультурных различий. – Москва: ПЭР СЭ, 2002.
15. Кресіна Ірина. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітологічний аналіз. – Київ: Вища школа, 1998.
16. Лебедева Н.М., Татарко А.Н. Этническая идентичность, статус группы и тип расселения как факторы межкугрупповой интолерантности // Психологический журнал. – 2005. – Том 26. – № 3.
17. Орбан-Лембрик Л. Психологія етнічних спільностей і груп // Соціальна психологія, 2006. – № 4(18).
18. Низамова Л.Р. Сложносоставная концепция современной этничности: пределы и возможности теоретического анализа // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2009. – Том XII. – № 1.
19. Погодина А.А. Толерантность: термин, позиция, смысл, программа [Электронный ресурс] / А. Погодина. Режим доступа: <http://his/1september/ru/2002/11/2.htm>

20. Скляр Володимир. Етномовні процеси в українському просторі: 1989-2001 рр. – Харків: ЕКСЛЮЗИВ, 2009.
21. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. – Москва: Смысл, 1999.
22. Тавадов Г.Т. Этнология. – Москва: Проект, 2002.
23. Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2010.
24. Хижняк О.В. Соціальне призначення толерантності // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. Збірник наукових праць. – Випуск 3. – Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010.
25. Bartsch Sandra, Guemus Burak, Tueretken-Simic Tuerkan et al. Studierende tuerkischer Herkunft an der Unversitaet Konstanz II. Eine empirische Studie. – Konstanz: Hartung-Gorre Verlag, 2000; Haas Angelika, Bernd Thorsten, Dommermuth Lars et al. Studierende tuerkischer Herkunft an der Unversitaet onstanz. – Konstanz: Hartung-Gorre Verlag, 1998.
26. Berry J.W., Kalin R. Multicultural and Ethnic Attitudes in Canada: An Overview of the 1991 National Survey // Canadian Journal of Behavioural Science. – 1995. – № 27.
27. Ethnic Relations in Eastern Europe. A Selected and Annotated Bibliography // Edited by Marget Feischmidt. – Budapest: 2001.
28. Ethnicity and Experience // Edited by N. Glazer, D.P. Moynihan. – Cambridge: Cambridge University, 1975.
29. Giesen Bernhard. Nationale und kulturelle Identitaet. – Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1996.
30. Grundmann Hilmar. Bildung und Itegration. – Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: 2010.
31. Heyd D. Education to Toleration: Some Philosophical Obstacles and their Resolution // The Culture of Toleration in Diverse Societies: Reasonable Tolerance/ Ed. by C. McKinnon, D. Castiglion. – Manchester University Press, 2003.
32. Holly T. Hansen. National Identity: Civic, Ethnic, Hybrid and Atomised Individuels // Europe-Asia Studies. – January 2009. – Vol. 61. – Issue 1.
33. McDougall D. The Reduction of Prejudice Through Education: Strategies for Action in Canada and Implication for Research // Canadian Ethnic Studies. – 1985. – Vol.17. – № 3.
34. Moravcova (‘) Mirjam, Bittnerova Dana(‘). Analysis of Inter-Ethnic Relations in Czech Primary Schools in Relation to the Educational Policy in the Czech Republic. – Praha, 2006.
35. Reardon Betty A. Tolerance – the Threshold of Peace. Teacher-training resource unit. – Paris: UNESCO, 1997; Reardon Betty A. Tolerance – the

threshold of peace. Primary-school resource unit. – Paris: UNESCO, 1997; Reardon Betty A. Tolerance – the threshold of peace. Secondary-school resource unit. – Paris: UNESCO, 1997.

36. Riggs Fred W. Ethnicity. InterCocta Glossary. Concepts and Terms Used in Ethnicity Research (Pilot Edition). – Hawaii: 1985.

37. Rose P.J. They and We. Racial and Ethnic Relations in the United States. – New York: Harper and Row, 1964.

38. Sarjveladze Nodar, Shushania Nino, Melikishvili Lia, Baliashvili Marina. Tolerance in Multiethnic Georgia (Training Methodology Manual for Educators). – Tbilisi, Publishing House «Mtsignobari», 2009.

39. Schermerhorn R.A. Comparative Ethnic Relations: Framework for Theory and Research. – Chicago: 1978.

УДК 316.347

С. О. Штепа, В. О. Штепа

ІДЕНТИЧНОСТІ У КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТА ПРОЯВУ

IDENTITIES IN CONTEXT OF REGIONAL DEVELOPMENT OF UKRAINE: SEVERAL ASPECTS OF FORMATION AND MANIFESTATION

У статті здійснена спроба акцентувати увагу на деяких моментах формування й вияву ідентичностей у регіональному вимірі. Передусім, йдеться про вплив етнічного чинника у контексті соціально-економічного розвитку регіонів України, специфіки розселення представників різних етносів, які нині проживають на території нашої країни. Сутність й регіональні розбіжності в ідентичностях демонструються на прикладі ставлення їх носіїв до усієї країни, до конкретного місця проживання, до перспектив взаємодії України з довколишнім світом.

Ключові слова: формування й вияву ідентичностей, регіональний вимір, етнічний чинник, регіональні розбіжності.

The attempt is undertaken to draw attention to several moments of formation and manifestation of identities in their regional dimensions. First of all it is a question about influence of ethnic factor in the context of socio-economical development of Ukrainian regions, settlement of representatives of different ethnoses which are living now on the territory of our country. The essence and regional diversities of identities are shown on the examples of the attitudes of people towards their country, towards the concrete locality, towards prospects of interaction of Ukraine with the surrounding world.

Key words: formation and manifestation of identities, regional dimensions, ethnic factor, regional diversities.